

KECSKEMÉTI GÁBOR

Vallától Wittgensteinig (és vissza?)

A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata
mint irodalomelméleti kihívás

...a sárkányok egyesek szerint röpködni is tudnak, bár
más tekintélyek ezt tagadják.”

LORENZO VALLA¹

A korábban hosszú ideig jószerével csak a pápák világi hatalmát biztosítani hivatott constantinusi adománylevél biztos kezű filológus leleplezőjeként számon tartott XV. századi humanista, Lorenzo Valla munkásságának megítélése az utóbbi időben a nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás historikus és ahistorikus irányzatainak kavargó forrponjtávé vált. Az életmű elemzése részint megvilágított néhány olyan szemléleti alapelvet, amelyek az egész reneszánsz-kori humanizmus, sőt a humanizmus bizonyos hagyományait tovább éltető reformációs és ellenreformációs kor diszciplináris (ön)reflexiójának jellemzésére lettek kiterjeszthetőek, részint felszínre dobott jó pár olyan vitát, amelyek a történeti és az elméleti érdekű vizsgálati módok találkozási pontjain² sistergő kislülések természetének iskolapélda tisztaságú eseteiként tanulmányozhatók.

Salvatore I. Camporeale 1984 októberében egy parmai konferencián adott elő Lorenzo Valla retorika- és nyelvszemléletéről; előadásának tanulmányá továbbfejlesztett szövege 1986-ban látott napvilágot a konferencia kötetében,³ magyar fordításban pedig itt jelenik meg először. A nagy erejű bizonyítás a klasszikus és skolasztikus filozófia koncepcionális alapelemének, a metafizikus nyelvfelfogásnak a deontologizáló meghaladását és radikális kritikáját, valamint az igazság retorikus koncepciójának kialakítását, az antiesszencialista humanista episztemológia meg-alapozását tulajdonítja Vallának.

¹ „...volant enim dracones, ut quidam aiunt, etsi alii negant”. LORENZO VALLA: *Discourse on the Forgery of the Alleged Donation of Constantine, in Latin and English*. English translation by Christopher B. Coleman, New Haven, Yale University Press, 1922, 144. A magyar fordítás Kardos Tibortól.

² Az ilyen pontok száma világviszonylatban sem túlságosan nagy; vö. egy angolszász szakfolyóirat ismétlődő minősítéseit a németországi és franciaországi reneszánsz-kutatás modern elméleteket elkerülő, konzervatív voltáról: SUSAN C. KARANT-NUNN: *Turning New Leaves: Renaissance Studies in Germany*, 1995. = *Renaissance Quarterly*, 48(1995), 843–54, 844; SUSAN C. KARANT-NUNN: *Navigating Currents: Renaissance Studies in Germany Today*. = *Renaissance Quarterly*, 49(1996), 840–9, 849; TOM CONLEY: *A Smorgasbord of Champions: Recent French Books on the Renaissance*. = *Renaissance Quarterly*, 50(1997), 251–60, 259.

³ SALVATORE I. CAMPOREALE: *Lorenzo Valla „Repastinatio, liber primus”: Retorica e linguaggio = Lorenzo Valla e l’umanesimo italiano: Atti del convegno internazionale di studi umanistici (Parma, 18–19 ottobre 1984)*. (A cura di) Ottavio Besomi, Mariangela Regoliosi, Padua, Antenore, 1986, 17–239.

Camporeale (1928–2002) ekkor már hosszabb ideje Valla legnagyobb tekintélyű kutatói közé tartozott: 1972-ben publikálta *Lorenzo Valla: Umanesimo e teologia* című monográfiáját.⁴ Parmai előadása mégis egyfajta fordulat a kutató életművében: a Valla filozófiai és nyelvelméleti gondolkodásáról alapjaiban már másfél évtizeddel korábban leírt felismeréseit először itt hozta kapcsolatba a kései Wittgensteinnel, megállapítva, hogy a *consuetudo loquendi* humanista fogalma lényegében azonos azzal, amit Wittgenstein a szó grammatikájának nevezett. A XX. századi nyelvfilozófia korszakos alakjának nevét azonban nem ő, hanem – épp Camporeale korábbi cikkeinek és kötetének ismeretében, azok tanulságait kibontva és továbbfejlesztve – Richard Waswo dobta be a Valla körüli diskurzusba. Noha Camporeale írása nem hivatkozik Waswóra, a részleteiben és konzekvenciáiban kifejtetlenül maradó Wittgenstein-utalás mégis Waswo 1979. évi cikkének⁵ megtermékenyítő hatását jelentheti, a Valla-kutató specialista rábólintását a megvilágító erejű párhuzam használatára. Így visszaigazolva a filozófiai párhuzam már erős tézisként kerülhetett be Waswo 1987-ben publikált monográfiájába,⁶ s váltott ki nyomban ezután szenvedélyes vitát a *Journal of the History of Ideas* hasábjain. A reneszánsz Itália nyelvelméletének, pedagógiai gyakorlatának, sőt a bizánci retorikai hagyományok hatásának is jó ismerője, John Monfasani ugyanis élesen tiltakozott a Valla-Wittgenstein párhuzam használatának jogosult volta ellen.⁷ Monfasani egy kalap alatt mindjárt Hanna-Barbara Gerl *Rhetorik als Philosophie* című, 1974-es Valla-monográfiájára⁸ is összeüztet nyitott, amelyben ugyan nem szerepel a szemében botránykőnek tűnő összevetés a modern filozófussal, de Waswo hivatkozási bázisának jelentős hányadát a német kutatónő idézetei és az azok fordításában tetten érhető interpretációk adják. Kettejük mellett még Sarah Stever Gravelle neve is felkerült Monfasani listájára, aki Vallának a latin és a görög nyelv sajátosságait összevető megjegyzéseiről írott 1982-es cikkével vált érintetté.⁹

⁴ SALVATORE I. CAMPOREALE: *Lorenzo Valla: Umanesimo e teologia*. Firenze, Istituto Palazzo Strozzi, 1972. A közvetlenül Camporeale előtti Valla-kutatás emlékezetes könyve az itt ismertetendő vitákban nem került szóba: JERROLD EDWARD SEIGEL: *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism: The Union of Eloquence and Wisdom, Petrarch to Valla*. Princeton N. J., Princeton University Press, 1968; erről lásd KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 62.

⁵ RICHARD WASWO: The „Ordinary Language Philosophy” of Lorenzo Valla. = *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance*, 41(1979), 255–71.

⁶ RICHARD WASWO: *Language and Meaning in the Renaissance*. Princeton N. J., Princeton University Press, 1987.

⁷ JOHN MONFASANI: Was Lorenzo Valla an Ordinary Language Philosopher? = *Journal of the History of Ideas*, 50(1989)/2, 309–23.

⁸ HANNA-BARBARA GERL: *Rhetorik als Philosophie: Lorenzo Valla*. München, Fink, 1974 (Humanistische Bibliothek: Reihe I, Abhandlungen, 13).

⁹ SARAH STEVER GRAVELLE: Lorenzo Valla’s Comparison of Latin and Greek and the Humanist Background. = *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance*, 44(1982), 269–89.

A vita során természetesen sok olyan szakkérdés megvitatásra került, amelyek az elszánt Valla-specialistákon kívül keveseket képesek lázas izgalomban tartani. Monfasani szép trófeákat szerzett a Gerl–Waswo vegyespáros kontextusból kiragadott idézetei, fordítási hibái és a kézirati hagyomány ismeretében mutatkozó hiányosságai körül elvégzett filológiai tisztogatás során. Az igazán súlyos kifogások azonban abból adódtak, hogy Valla a szavak jelentésében a *consuetudo* meghatározó erejét felismerő nézetét Monfasani egyáltalában nem tartotta újdonságnak, hanem az antikvitásban és a középkorban is adatható egyes megállapítások megismétlésének. Abban aligha van bármi forradalmi újdonság, hogy a logika nem az extramentális tárgyak, hanem a tárgyakra irányuló tudati fogalmak tudománya – fogalmazott, kiemelve, hogy természetesen a standard skolasztikus felfogás is ez, s így egyben az ontológiai és a logikai rend azonosságának implicit tagadása. Talán az olyan extrém realistákat leszámítva, amilyenek Raymundus Lullus követői voltak, minden más filozófus egyetérthetett Valla megfontolásaival. Valla viszont nem is tekintette abszolút filozófiai standardnak a köznyelvet. Kétségtelenül gyakran hivatkozott a nyelvi *consuetudóra* filozófiai nézetek bírálata közben, de sem a klaszszikus, sem a reneszánsz köznyelv nem volt az igazságnak sem a modellje, sem a forrása Valla számára. Az egyedüli valóban autoritatív *consuetudónak* nem a modern értelemben vett köznyelvet, hanem a legjobb szerzők irodalmi gyakorlatát tekintette. Valla nyelvi standardját ennek alapján teljesen és öntudatosan belletrisztikusnak nevezte Monfasani.

Monfasani vitacikkére Waswo¹⁰ és Gravelle¹¹ is válaszolt, válaszuk több egybehangzó elemét Waswo írása alapján idézem fel. Őt mindenekelőtt Monfasani ön-reflexiójának hiánya és a kizárólagos igazság birtoklásának magabiztos öntudata bőszítette fel. Monfasani cikkének első mondata mindjárt azt a bátor embert dicsérte, aki majd egyszer eljön, hogy megírja a tudományos kutatás kórtanának nagykönyvét. Ebben egy fejezetet bizonyára a divatirányzatok elbódultjainak szentel majd, akik régi szövegekben sem a múlt tényeit, hanem a jelen divatos elméleteivel való egybecsengéseket hajlamosak megpillantani. Waswo hosszan elemzi a felütésnek ezt a betegség-metaforáját, amelynek implikációi legalább annyira gazdagok a diagnosztika burkolt önértelmezése, mint a kórütött, fertőzött, nyavalyás invalidus minősítése tekintetében. Majd annak kifejtése következik, hogy a nyelvelméleti felvetés Monfasani általi reduktív kezelése kizárólagos célként Vallának az elődeitől örökölt világrépbe való, problémátlannak feltüntetett visszasajtolását óhajtja végrehajtani. Arra, ahogyan Valla a skolasztikus filozófusokat olvassa, és arra, ahogyan Waswo Valla szövegét nyitja fel, egyaránt vonatkoznak a következő szavak: „Egyetlen szöveg sem olvassa önmagát. Egyetlen szöveg sem, amely nagyobb szintaktikai koherenciával bír, mint – mondjuk – egy telefonkönyv, nem deklarálja a saját jelentését.” Jelentéseit az értelmező olvasók által benne vagy körülötte meg-

¹⁰ RICHARD WASWO: Motives of Misreading. = *Journal of the History of Ideas*, 50(1989)/2, 324–32.

¹¹ SARAH STEVER GRAVELLE: A New Theory of Truth. = *Journal of the History of Ideas*, 50(1989)/2, 333–6.

teremtett kontextusok fogják kialakítani. A Valla által elfoglalt álláspont egyáltalán nem tekinthető azonosnak az elődeitől recipiáltakkal. Csak a legfontosabb különbségre utalva: igaz, hogy a skolasztikus filozófusok mesterségesnek tekintették a szó hangalakja és jelentése közötti viszonyt, ám a jelentés és a tárgy közötti viszony ontológiai volt a nominalisták és a realisták számára egyaránt. A szemantika meghatározója számukra egy külső, előre megalkotott tárgyi világra utaló referencia volt. Valla számára – Waswo azt is hozzáteszi: akárcsak Wittgenstein számára – a szemantikai meghatározó a szónak a nyelvben való használata. A *significatio* nem a *res significatával* azonos.

A lényegében Camporeale óta a Valla utáni humanistáknak tulajdonított, a szemantikában az episztemológiát, a nyelvben a társadalomtörténeti képződményt és a valóságkonstituáló erőt megpillantó, az igazság megfelelés-elméletét és a jelentés referenciális elméletét tagadó szemlélet ma a humanizmuskutatás erős paradigmájának, virágzó iskolájának mutatkozik. Wittgenstein nélkül is az lehetne,¹² de úgy áll a dolog, hogy Wittgensteinnel együtt lett azzá. Nancy S. Struever írásaiban semmi nyoma Waswo ismeretének, de elsősorban Camporeale nyomán,¹³ valamint egy amerikai kollégája publikálatlan előadásszövege alapján ő is magától értetődőnek és jelentősnek tekintette azt, hogy Valla a kései Wittgensteint antcipálta, sőt melléállította Cusanust, aki meg éppenséggel a korait. Waswo pedig 1999-ben nem egyebütt, mint a tekintélyes *The Cambridge History of Literary Criticism* reneszánsz-kötetének nyelvelméleti nyitófejezetében kapott lehetőséget felfogásának kiterjesztő megisméltésére és népszerűsítésére, Wittgensteinstül-mindenestül. Érdemes röviden áttekinteni mindkettejük gondolatmenetét.

Nancy S. Struever a Valla felfogásából következő etikai konzekvenciákat gondolta végig; tanulmánya folyóirat-közleményként még 1987-ben jelent meg, majd 1992-es kötetének negyedik fejezete lett.¹⁴ Mindenekelőtt leszögezte, hogy Valla *Elegantiae*-ja és *Repastinatio dialecticae et philosophiae*-ja nem két külön projektum, hanem a grammatika, a retorika és a logika quintilianusi típusú integrációja, amelyben igen nehéz különbséget tenni aközött, hogy mi vonatkozik a szavak és mi a dolgok leírására. Ennek az egyetlen közös érdekű projektumnak – akárcsak Quintilia-

¹² Wittgensteini nyelvfilozófiai konzekvenciák nélkül is, homiletikai tapasztalatokkal szembesítve továbbgondolható lehetett volna Camporeale levezetéséből például az, hogy Valla szerint a közvetlen tapasztalásunkon túli valóság kizárólag a *comparatio* retorikájával és annak gyakran képszerű, metaforikus eszközeivel, vagy kimondhatatlanságának elismerésével, hozzáférhetőségének tagadásával, az őt illető csenddel írható le. Az előbbi a bibliai filológia mint az egyetlen lehetséges teológiai eljárás számára tör utat, az utóbbinak erős spirituális töltetét folytatják majd főként alternatív vallási elgondolások.

¹³ Camporeale később mint a Struever-Festschrift egyik szerzője a Valla–Bracciolini vitát dolgozta fel. Struever Camporeale-értékeléséhez az olasz tudós halála után: NANCY S. STRUEVER: Garin, Camporeale, and the Recovery of Renaissance Rhetoric. = *MLN*, 119(2004)/1, 47–55.

¹⁴ NANCY S. STRUEVER: *Theory as Practice: Ethical Inquiry in the Renaissance*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1992, 95–133.

nusnál – a *consuetudo* a legfőbb alapelve. A köznyelvihez képest a filozófiai nyelvhasználat *insaniat* jelent, a *philosophi*val szemben még a *rustici* és *illitterati* is előnyben részesítendőek. A jó nyelvhasználat elengedhetetlen követelményei a természetesség és az egyszerűség, amelyek gyakran a szabályszerűség ellenében is érvényesíthetők: „nec tam grammaticae quam latine loquendum”.

A *consuetudo* mibenlétének Monfasani által kifogásolt tisztázatlanságával Struever nem vádolható: részletező megfigyeléseket tett arról, hogy bár a rációt és a szokást elválasztja Valla, azért a kettőt egyeztető fordulatok is előfordulnak („ratio consuetudinis”), az autoritás pedig – Quintilianushoz hasonlóan – hajlamos összecsiszni hol a régi szokással („auctoritas antiquitatis”), hol a művelt réteg szokásával („consensus eruditorum”).

Már Camporeale elemezte Valla nézeteit arról, hogy a *verum loqui* csak a *vere loqui* által valósítható meg, s így az igazság kizárólag a beszédben van jelen, kizárólag annak a tulajdonsága, s hasonlóképpen a *bonum facere* is csak a *bene facere* aktusában végrehajtván létezik, s így a jóságnak kizárólag a cselekedetben (*actio*) van helye. Ez egy új etika talapzata: az erény az akarati választás által önmagában igazolt és motivált, nem tárgya vagy célja áll jót érte. Az erény nem *qualitas*, hanem cselekedet, amely csak metonimikusan nevezhető jónak. Struever azzal fejleszti mind ezt tovább, hogy felhívja rá a figyelmet: ugyanaz a kijelentés egyidejűleg *actio* az alany és *qualitas* a tárgy tekintetében, sőt a szemléleti figyelem a cselekedet és az attribúció szövedékére fordul az autonóm dologiság (a tárgy, az objektivitás) vagy az autonóm személyiség (az alany, a modernista értelmű szubjektivitás) helyett. Ez a működésmód személyiség-lélektani és ismeretelméleti belátásokhoz egyaránt elvezet. De emellett etikaiakhoz is: a nem transzcendentális természetű – csak egyes aktualizációkban, konkretizációkban elgondolható – *bonus* szintén az *actió*ban elérhető *qualitas*, és így az a hagyományos vélekedés, hogy a jóról való tudás valami módon maga is jó, elutasításban részesül, a kogníció önmagában nem dicséretes. A hit, remény és szeretet közül egyedül a szeretet erény, mert ez csak affektus, míg a másik kettőnek kognitív, intellektuális kapcsolódásai (is) vannak.

Waswo nyelvelméleti gondolatmenetében¹⁵ az adja a constantinusi adománylevél Valla általi leleplezésének jelentőségét, hogy a nyelv történeti fejlődésében leírható lexikális, grammatikai és morfológiai különbségek észlelése a történeti filológia alapvetéséhez vezetett, míg a szemantikai változások megfigyelése azonnal, már Valla működésében filozófiai távlatokat nyert. Igaz, nyomban hozzá kell fűznie, hogy e filozófiai felismerések gyakorlatilag nem hatottak Valla utódaira, még a legutóbbi időkben is heves vitákat kellett folytatni adekvát megértetésükért. A nyelv elméleti deontologizálásának radikalizmusa helyett a XVI. század bármely nyelvi gondolkodójának írásaira különböző mértékű oszcilláció jellemző: explicite referenciális és implicite konstitutív jelentéstulajdonítások váltakoznak. Sőt

¹⁵ RICHARD WASWO: Theories of Language = *The Renaissance*. (Ed.) Glyn P. Norton, Cambridge, Cambridge University Press, 1999 (The Cambridge History of Literary Criticism, 3), 25–35.

a XVII. század fő nyelvészeti törekvései a nyelv újraontologizálásához kapcsolhatók, csak éppen a *res* és a *verba* korrespondenciája változott át előfeltevésből megvalósítandó céllá. Ugyanakkor a szövegértelmezés vallai praxisa, az *Elegantiae* hatása a gyakorlatban, működő modellként mutatta be, hogyan közvetít jelentéseket a nyelv anélkül, hogy valamifajta ontológiához kapcsolódnék. Erasmus és Luther kezén pedig ebből olyan Biblia-értelmező gyakorlat alakult, amely a Szentírásban nem referenciális jelentéseket talált, nem reprezentációs szemantikát érvényesített, hanem affektív és performatív. A bibliai exegézis megújulása lényegében azt jelentette Waswo szerint, hogy Valla proponált, de utódai által teoretikus belátásaiban végig nem vitt nyelvészeti forradalma csak a gyakorlatban, de ott annál nagyobb erővel teljesedett ki.

A legutóbbi időben történt, hogy a humanista tudományos felismerés proponáltnak tekinthető voltára, propozícióként való alkalmasságára is kétely vetült. Lodi Nauta 2003-ban publikálta tanulmányát az arisztotelészi pszichológiát bíráló Valláról.¹⁶ Már Camporeale megfigyelte, hogy a Valla idején irányadó filozófiai tradícióval szemben az ember sajátyszerűségét Valla nem racionalitásában, hanem kommunikációs, retorikus képességeiben találja fel. Ez az antropológiai koncepció a klasszikus antik retorikai tradíció folytatását jelenti. Mint Nauta megvilágítja, az állapotokban is működőnek feltételezett, noha halandó racionális lélek egyben Valla lélektani Arisztotelész-kritikájának egyik fő tétele. Ez a kritika azonban Nauta szerint igen gyengén kivitelezett. A skolasztikus filozófia és terminológia iránti ellenérzése visszatartotta Vallát attól, hogy annak terminusait, distinkcióit, argumentumait akár csak meg is említse, így azonban saját elgondolásai gyakorlatilag összemérhetetlenekké váltak a *De anima* és a többi arisztotelészi mű kommentáriumával. Nauta rámutat, hogy épp Valla legfőbb célja, a legjobb klasszikus szerzők ékesszóló latinságának újraélesztése rontotta le tudományos kritikájának hatékonyságát, befogadási és érvényesülési esélyeit.

Amint látható, az utóbbi húsz év Valla körüli vitái csaknem minden esetben a Camporeale által leírtakat fejlesztették tovább, persze olykor újraosztva a lapokat. Mint-hogy az időközben elhunyt itáliai domonkosrendi atya írásában benne van még néhány további, eddig ki nem játszott kombináció lehetősége is, mindannak tekintetében, ami a Valláról szóló viták primér tárgya lett, feltétlenül ajánlható az alább közölt tanulmány részletes argumentációjának megismerése. Itt inkább arról van helye beszélni, ami közelebről rólunk és hozzánk szólhat Valla XV. század eleji felismeréseiből és a Valla-koncepciók ezredfordulós történetéből.

Hogy a legtriviálisabb, szinte bombasztikusnak ható poénnal kezdjem: élénk érdeklődést kelthettek a fentiek például mindazokban, akiket az elmúlt néhány év magyarországi irodalomtudományi közéletében felbőszített az, hogy érdeklődésük tárgyát, kutatásuk módszerét, irodalomtörténeti munkásságuk célképzetét, disz-

¹⁶ LODI NAUTA: Lorenzo Valla's Critique of Aristotelian Psychology. = *Vivarium*, 41(2003)/1, 20–143.

ciplináris érdekltségét és hozamát nem egyszerűen megvitatás és megítélés tárgyává kívánták tenni, hanem az ezt kezdeményező kolléga a körültekintő tájékozódás és súlyozó árnyalás igénye nélkül mindjárt a „beteges” jelző finom és elegáns kényszerzubbonyát is felségítette valamennyiükre. (Ez a megelőlegezett és elstettnnek ható ítélet, emlékezhetnek rá, a „beteges elméleti immunitás” diagnózisa volt, és többszörös konzíliumot eredményezett.¹⁷) Nos, e betegtársak számára mint a mentálhigiéniá helyreállítását elősegítő olvasmányt ajánlhatom Richard Waswo 1989-es írásának első lapjait, ahol sok érdekes megfigyelés és megfontolás áll azoknak a szemléleti implikációknak a természetéről, amelyek a karantén után kiáltó, önjelölt diagnosztákat vezérlik. Minderről jómagam, akinek már volt vesemedence-gyulladásom, amelyet a kevéssé involvált – három méternél közelebb nem lépő – diagnosztá izomgörcsként nevezett meg, nem kívánok többet mondani.

Hacsak azt nem, hogy Waswo igen-igen szerencsés helyzetet írt le. Törekvései tudós kollégájától a „beteges” minősítést érdemelték ki, s betegsége kórtünetének az elméleti érdeklődés, a vizsgált szöveg és egy modern filozófiai álláspont közötti kapcsolatteremtés igénye minősült. Az őt ért elmarasztalást ironikusan egyetlen jelzős szerkezetben kifejezhette: „we trendy sickies”. Magyarországon ez nem ilyen egyszerű. Itt épp azokból lettek a sápkórosok, akik „elméleti immunitás” tüneteit produkálták. A *trendy* minősítés – hogyan fordítsuk? divathajhász, konjunktúra-lovag, modernkedő? – viszont azok jutalma, akik a kesztyű után nyúltak, s a magyar irodalomtörténeti kutatás egyes érdeklődési irányainak erős elméleti involváltságát, sőt az elméletet rendszeresen a vizsgálati terepen próbakövek elé állító és e próbák nyomán azt tovább is alakító mindennapjait felmutatták. Szemközt velünk csak a „sickies” vádja sistergett, a „trendies” minősítés a hátunk mögül, a saját hátszágunkból érkezett.

Hogy a betegség-metaphora méltatlan vagdalkozáson túl – más kezekben – értelmes célra is felhasználható, azt nemrég Bevezky Gábor tanulmánya bizonyította.¹⁸ Nem a megfigyelők kondícióját mérlegelte vele, hanem a megfigyelt tárgy termé-

¹⁷ KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A látható nyelv elkülönbözése: hermeneutika és filológia. = *Literatura*, 2002, 379–94; BENE SÁNDOR: Szövegaktus. = *ItK*, 2003, 628–702 (a továbbiakban: BENE 2003b); KECSKEMÉTI GÁBOR: Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók). = *ItK*, 2003, 703–28; TAKÁTS JÓZSEF: Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről. = *ItK*, 2003, 729–41; SZILASI LÁSZLÓ: „Nem ma”: Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek). = *ItK*, 2003, 742–55; TAKÁTS JÓZSEF: Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására. = *ItK*, 2003, 756–9; DÁVIDHÁZI PÉTER: Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya (Pozitívista kötődéseink egy szakmai vita fényében). = *ItK*, 2004, 3–55; FEHÉR M. ISTVÁN: Hermeneutika és filológia – pietizmus és felvilágosodás. = *ItK*, 2004, 56–109; VERES ANDRÁS: Egy félbeszakadt vita elé. = *Literatura*, 2004, 102–5; HORVÁTH IVÁN: A hermeneutikai ajánlat: Vitaindító kérdések. = *Literatura*, 2004, 106–22; KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Levél Szőrényi Lászlóhoz, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatójához. = *Literatura*, 2005, 127–9; VERES ANDRÁS: Észrevételek egy levélhez. = *Literatura*, 2005, 130–2.

¹⁸ BEVEZKY GÁBOR: Miről szól a történet? = *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.) Veres András. (Társszerk.) Bevezky Gábor, Varga László. Bp., Gondolat Kiadó, 2004 (a továbbiakban: VERES 2004), 130–9.

szetében tudta megmutatni az influenza és a porckorongsérv anamnézisének igen-csak eltérő jellegét. Mégis mind a kettő tisztességes betegség, és ehhez hasonlóan „az irodalom szónak [is] nehezen kezelhetően sok, de legalábbis számos eltérő jelentése van, melyekkel egymástól mélységesen különböző, de egyaránt létező jelenségekre lehet utalni. A *létező* szó ebben az összefüggésben arra utal, hogy a jelenség létezik azoknak, akik hisznek benne.” Túl azon, hogy – mint a fentiekből levezethető – akár Lorenzo Valla is fogalmazhatta volna őket, bölcs és igaz mondatok ezek, amelyek azonnal mély rezonanciát keltettek bennem. Magam is sokat töprengtem már – Szili József nyomán – irodalomfolyamatokról, olyan merőben különböző ontológiájú tárgyokról, amelyeket megnevezésük csaknem véletlennek tekinthető homonímiáján kívül alig kapcsol más össze. Ezen irodalomfolyamatok egyikének kutatójaként főként influenzával volt dolgom: az irodalomhasználati konvenciók kompetenciájának metonimikus jellegű terjedését biztosítani képes olyan vírushordozókkal, mint a grammatika, a poétika, a retorika és a logika. Annak a történetét, hogy kezdetben retorikatörténeti érdeklődésem milyen megfontolások hatására és milyen lépésekben tágult azzá, amit történeti kommunikációelméletnek neveztem el, elmeséltem már egybeüitt,¹⁹ és az ott elmondottakat semmilyen tekintetben nem kívánom megismételni. Most újra átgondolva viszont az is láthatóvá vált a számomra, hogy mindennek meglepően sok köze van Valla *consuetudo*-elméletéhez is, amelyhez való viszonyában ez a történet is újraartikulálható. A történet e fogalmak felhasználásával való újramondásához viszont érdemes lesz a Valla-kutatóként már bemutatott Nancy S. Struever egy tipologikus tudományelméleti rendszerezésére támaszkodni.

Struever 1998-ban áttekintette azokat a kutatási paradigmákat, amelyeket a múlt évezred utolsó évtizedeiben az „intellectual history” különböző képviselői és iskolái a retorikai perspektíva bevonására kezdeményeztek.²⁰ Három erős iniciatívát különböztetett meg. Elsőként, a *formalizmus* szóval megnevezve a bármely műfajhoz és diskurzusrendhez tartozó szövegek formális retorikai analízisét tárgyalta. Szerinte ennek kortársi gyakorlatában a meghatározó hányad Hayden V. White mantráját mormolja: a forma tartalmát nyitja fel, hogy felfedje a szöveg rejtett motívációit, a narráció és a figuráció gyakran tudattalan választásainak dekonstruálásával a leplezett ideológiai stratégiákat kívánja lefűlelni, a szubverziót nyakon csípni.

Az észrevételekből és megfogalmazásokból máris látható, hogy ez az irányzat nem élvezi a professzorasszony teljes szimpátiáját. És valóban: Struever és White szakmai vitáinak ekkorra két évtizedes múltjuk volt. Struever már 1980-ban azt

¹⁹ KECSKEMÉTI GÁBOR: *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában.* = VERES 2004, i. m., 161–8.

²⁰ NANCY S. STRUEVER: *The Place of the History of Rhetoric in Intellectual History: The Early Modern Example.* = *Intellectual News*, 3 (Spring 1998), 32–43.

kifogásolta:²¹ miért kellene a történeti retorikakutatásban és a retorikus történetmondás, a narráció kutatásában, sőt a retorikai aktusként felfogott történetmondás mint episztemológiai eszmény népszerűsítésében a trópusokat preferálni. Mindezeknek inkább a retorika topikus természetéből kellene kiindulniuk. Struever az invenció argumentációt kiemelő felfogást képviselte White-tal szemben, akit szélsőséges nominalistaként, az elokúciós tropikát episztemológiai helyzetbe hozó történésként állított be. A szabadon re- és dekonstruálható szövegvilág kizárólagosságával szemben Struever a történettudományt mint alapvetően az argumentációban megvalósuló és az intézményesültség jeleiben is megragadható tudományterületet gondolta el, amelyben a tropika nem a dolgok érthetővé, hanem érthetőbbé tételére való. Akkor, 1980-ban Struever és White szembenállását John S. Nelson igyekezett feloldani²² annak hangsúlyozásával, hogy a történet retorikus jellegét egyik nézőpont sem meríti ki, sőt a nézőpontok tiszta formában merő absztrakciók: a topikának megvan a nyelvi oldala is, a tropika pedig nemcsak nyelv, hanem White szemléletében inkább tudatosulási módokat jelent, a hegeli tudatmozgáshoz hasonlítható. Nelson szerint a történet retorikus jellegének és a történetmondó retorikai pozíciójának megértéséhez egyaránt a retorika teljes rendszere szükséges.

Struever professzorasszony gyorsan tanult. Mintegy félidőben két White-kritikája között, 1992-ben jelent meg az a már hivatkozott könyve, amelyben a vallai etikáról tett megállapításai is olvashatók. Ez a könyv azt jelezte, hogy Struever erőteljes lépéseket tett a dekonstruktori szubverzió irányába, a könyv szakmai fogadtatása pedig azt, hogy e léptek erőteljesebbek, mint azt a recenzensek kívánatosnak tartanák. A *Comparative Literature* bírálója²³ nemcsak provokatívnek, hanem a maga sajátos gondolkodásmódú szellemi beállítottságában (idiosyncrasy, ez „modorosság”, de „hóbort, bogár” is lehet) időnként őrjítőnek nevezte. A *Historian* ismertetése²⁴ nyíltan prezentistának mondta Struevert, aki csak Quentin Skinner a szövegeket elsődlegesen meghatározó közvetlen konceptuális és nyelvi kontextusokban végrehajtani kívánt értelmezési igényétől határolódott el egyértelműen, de nem nyitott hasonló frontot a kurrens nyelv- és irodalomelmélet radikális nominalistáival, a dekonstrukció, a posztstrukturalizmus és hasonlók bajnokaival. Az *American Historical Review* recenzense²⁵ szerint már a könyv tárgyválasztása elhibázott: könyvének hősei osztoznak antiakadémikus, az egyetemi arisztotelianus kultúra iránt ellenséges vagy attól elidegenedett mentalitásukban, és a legcsekélyebb mértékben sem reprezentálják a reneszánsz etikai gondolkodás spektrumát. Történeti értelemben a könyv perspektívája így igen behatárolt: „diszfunkcionális az

²¹ NANCY S. STRUEVER: *Topics in History*. = *History and Theory*, 19(1980)/4, 66–79.

²² JOHN S. NELSON: *Tropical History and the Social Sciences: Reflections on Struever's Remarks*. = *History and Theory*, 19(1980)/4, 80–101.

²³ JOHN D. LYONS: *Comparative Literature*, 47(1995)/4, 370–2.

²⁴ JAMES S. GRUBB: *Historian*, 55(1993)/4, 765–6.

²⁵ JILL KRAYE: *American Historical Review*, 98(1993)/4, 1234–5.

vagy sem, e korszak morálfilozófiájának túláradó tömegét egyetemre támaszkodó arisztoteliánusok írták, és olyan beszámoló, amely meggondolatlanul figyelmen kívül hagyja ezt a súlyos és nagyrészt feltáratlan tömeget azért, hogy egy maroknyi jól ismert szövegre összpontosítson, nem adhat érvényes képet a reneszánszkori etikai kutatásról.” Azt hiszem, Struevernek ugyanezt a korszakát és ugyanezen jellemzőit ragadta meg Bene Sándor közelmúltbeli szellemi portréja is.²⁶ Egyként bírálták az amerikai és angol recenzensek még a könyv nehéz nyelvi hozzáférhetőségét, sűrű, erőteljes prózája szövedékének nehéz felfejthetőségét is (ez megnyugtathatja a magát eleinte nyelvi készületlenségéért okoló nem anyanyelvi olvasót). Warburg intézeti recenzense épp Valla kívánalmaival való ellentétet látott ebben: „noha Struever dicséri Vallának azt a meggyőződését, hogy a kutatási diskurzusnak világosnak kell lennie, az ő saját stílusa olyan homályosságot és zsargonhajhászó zavarosságot mutat, amely könnyen versenyre kelhet a kései skolasztika legnagyobb sötétsgű termékeivel.”

Ezeknek az észrevételeknek is meglehetett a szerepük abban, hogy Struever professzorasszony ezredvégi áttekintésében nagyobb figyelmet fordít az „intellectual history” két további, retorikai érdekű iniciatívájára. Ezek egyikét a *formáció* név alatt tárgyalja. A retorikus pedagógia hagyományainak tárgyalása tartozik ide, amely nemcsak retorikatörténeti tételt bír, hanem a vizsgálati módszerek premodern konvencióinak megismerését, a megismerő közösségek alapelveket és eljárásokat megformáló diszkurzív gyakorlatának, egy így létrejött episztemológiának a leírását is jelenti. Példaként többek között John O. Ward középkori Cicero-scholionokat bemutató írásai²⁷ és Walter J. Ong ráimizmus-vizsgálatai szolgálnak. John W. O’Malley könyvéről²⁸ írott korábbi recenziójából úgy tűnik, ide sorolja Struever a társadalomtörténet és az eszmetörténet metszéspontján található olyan vizsgálatokat is, amelyek az irodalmi műnemek mellett az ünnepségekben, rituálékban, viseletekben és hasonlóknban megfigyelhető kódok és üzenetek intézményesüléseit kutatják.²⁹ A legnagyobb terjedelmet azonban a harmadik irányzatnak szenteli Struever, amelybe a *retorikus tartalomelemzés* különböző példáit sorolja. Mint megjegyzi, szinte a white-i mantra megfordításáról van itt szó, a forma tartalma helyett a tartalom formai elemeinek felismeréséről és a legkülönbözőbb diszciplínák történeti vizsgálatainak ezekkel való összekapcsolásáról. Példaként az újabb művészettörténeti vizsgálatoknak olyan eseteit említi, amelyek eredményes elemzési szempontként alkalmazták a retorikatörténet tanulságait.

²⁶ BENE 2003b, i. m., 674–5.

²⁷ John O. Ward a Struever-Festschriftben közölt tanulmányában lényegében elfogadta és átvette Struever következtetéseit a retorika episztemológiát megformáló voltáról.

²⁸ JOHN W. O’MALLEY: *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450–1521*. Durham N. C., Duke University Press, 1979 (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies, 3).

²⁹ *American Historical Review*, 85(1980)/4, 926–7.

A Struever áttekintésében szereplő három irány közül az elsővel – az általa formalizmusnak nevezettel – ez alkalommal nem foglalkozom. A közelmúltban érdemben megvitattuk a topologikus-dekonstruktori olvasás régi irodalmi terepre adaptált hazai alkalmazásait és lehetőségeit.³⁰ A második, formációnak nevezett irány lényegében a történeti retorikai tárgyú vizsgálatok Magyarországon is nagy lendülettel kibontakozott iskoláit írja le, amelyekhez helyenként a grammatika történeti kutatásának eredményei is csatlakoznak.

Az utóbbival kezdve: Bartók István nemrég fontos tanulmányban világította meg a grammatikák mindenkori három orientációs talpköve, a *ratio (analogia)*, az *auctoritas* és a *consuetudo (usus)* fontossági sorrendjében a humanizmus korában bekövetkezett változásokat.³¹ Az a meghatározás, amely szerint a grammatika „ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans”, némileg változó megfogalmazásban, de összetevőinek szerepeltetését megtartva mint a humanizmus grammatikaideálja ismeretes. Évtizedeken át azt volt szokás gondolni erről a meghatározásról, hogy legrégebbi változatát Guarino Veronensis, Janus Pannonius itáliai mestere alkotta meg az 1410-es években összeállított nyelvtanában (a pontos datálástól csak annyi függ, hogy Lorenzo Vallát kisfiúnak vagy kiskamasznak lássuk-e a grammatikatörténet e nagyfontosságú pillanatában). Bartóknak most sikerült bebizonyítania, hogy Guarino nyelvtanának még korai nyomtatott kiadásaiban sem szerepelt efféle grammatika-meghatározás, Vadász Géza pedig a tanulmány vitáján megerősítette, hogy az általa ismert kéziratok hagyomány is egyöntetű e hiány tekintetében. Bartók tisztázta, hogy az *analogia* és az *auctoritas* együttesen említett grammatikai kívánalma elsőként Niccolò Perotti 1468-ban írt, 1473-as editio princepsű nyelvtanában van meg, s onnét került át Guarino művének korszerűsített kiadásaiba, feltehetőleg a XVI. századnál nem régebben. Guarino elsőségének lehetősége elesvén, és figyelembe véve a Monfasani és Struever által is hangsúlyozott átjárásokat a *consuetudo* és az *auctoritas* között, a *ratio* jelentőségének reneszánsz-kori csökkenése a grammatikai diszciplínában lényegében teljes összhangban van Valla nyelvelméleti megfontolásaival. (A kapcsolat lehetősége éppenséggel biztosított: jól ismerjük a Valla és Perotti közötti érintkezések történetét.³²)

A szorosabban vett történeti retorikai vizsgálatokra térve: a retorikai stúdiumok történetét az iskolások számára összeállított és kinyomtatott retorikai kézikönyvekből, a retorikai kurzusok kéziratos tanári vagy hallgatói jegyzeteiből, az iskolai szónoki gyakorlatok és retorikai tárgyú disputációk nyomtatott vagy kéziratos anya-

³⁰ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 21, 30; SZILASI LÁSZLÓ: [Recenzió a következőkről: KECSKEMÉTI 1998, i. m.] = *ItK*, 2000, 240–50; SZILASI LÁSZLÓ: A történeti poétika története (1982–2000). = *BuKsz*, 13(2001)/3, 258–64; ua. = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, (Szerk.): Hargittay Emil, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003³, 240–252; BENE 2003b, i. m., 667–9.

³¹ BARTÓK ISTVÁN: Sylvester János grammatika-meghatározásának jelentősége és forrásai. = *ItK*, 2004, 405–22.

³² M. C. DAVIES: Niccolò Perotti and Lorenzo Valla: Four New Letters. = *Rinascimento*, 24(1984), 125–47.

gából, valamint az iskolákban tanított klasszikus auktorok szövegének magyarázata során előadott és kéziratok diákjegyzetekben megőrzött tudnivalókból együttesen ismerhetjük meg. Ezek közül a *praeceptumok* töltik be azt a szerepet, amit a grammatikában az analógiás-rationális alapelvek. Az 1950-es évek európai irodalomtudományában ezeknek a *praeceptumok*nak a történeti tanulmányozása kezdődött meg, a retorikaelméleti kézikönyveknek egy adott kor irodalmával való kapcsolatba hozatala. Magyarországon Bán Imre felvetése³³ és kezdeményező kismonográfiája³⁴ óta folyik a rendszeres kutatásuk.

Hogy egy kor, korszak irodalomelméleti gondolkodásának leírásához a tankönyvek ismerete persze nem lesz elegendő, azt Tarnai Andor már 1981-ben érzékelte. Amit a *praeceptumok* mellé, azokkal legalábbis megegyező jelentőségű összetevőként odaállított, az nem egyéb volt, mint a retorikai stúdiumokban is nagy horderejű *auctoritas*: „A nagyjából azonos tartalmú hazai retorikákból és poétikákból nyilvánvaló, hogy a tanok továbbhagyományozódása töretlen; ugyanakkor az sem szorul bizonyításra, hogy a XVI. és XVII. század szónoki (írói) gyakorlata között szembeszökő, sőt korszakot jelző különbségeket állapított meg a mai irodalomtudomány. Az időnek ellenálló elmélet és a változó gyakorlat ellentéte azzal magyarázható, hogy a doktrínák és azok megvalósítása közé a mindennapi oktatásban a követendő példák sora iktatózott be, s a diák írásbeli dolgozata megszerkesztésekor ajánlott mintáit utánozta, nem pedig közvetlenül a tantételeket realizálta. Az ismeretes ugyanis, hogy a követendő minták kánona változott”.³⁵ A gyakorlati írásmódok különbsége tehát onnét ered, hogy a XVII. századi iskolában a XVI. századihoz képest „más, ezüstkori és késő antik szerzőket utánoztak”.³⁶ Nemrég esettanulmányban sikerült tisztázni, hogy a wittenbergi magyar peregrinus diákok például olyan hatással találkoztak 1587-ben, amely az *auctoritasok imitatioja* által megvalósuló *exercitatio*nak a korabeli Németországban képviselt legradikálisabb és legelszakítottabb változata volt, olyan, amely messzemenően érvényesítette a szemléletimódszertani alapelveknek mind nyelvészeti, mind retorikai konzekvenciáit.³⁷ (Persze az *auctoritasok* követésével nem valamiféle anakronisztikus értelemben vett belletrizmus valósul meg,³⁸ amint azt Monfasani utalásából gondolni lehetne, hiszen a leg-

³³ BÁN IMRE: A velencei barokk-kongresszus eredményei és tanulságai. = FK, 1956, 498–508, 508.

³⁴ BÁN IMRE: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. = Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72).

³⁵ *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. (Írta, összeáll.) Tarnai Andor, Csetri Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1) (a továbbiakban: TARNAI–CSETRI 1981), 48.

³⁶ TARNAI–CSETRI 1981, i. m., 139.

³⁷ KECSKEMÉTI GÁBOR: A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Égy 1587. évi adat). = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–97.

³⁸ P. V. BRADY: Notes on a Preacher's Repertory: Ambrosius Taurer's Bußruffer (1596). = *The Modern Language Review*, 66(1971), 826–31.

kevésbé sem a literatúra, hanem még százmérföldekre a *litterae* területén navigálunk – de legyen ez olyan evidencia, amelynek a lecövekelése végett nem kell mindig lefékeznünk.)

Továbbá olyan retorikai jelenségekkel is számolni kell még, amelyeknek a hátszaga a *praeceptum* és az *auctoritas* melletti harmadik tényező, az *usus*. A kommunikátorok nagy átlagáról az feltételezhető, hogy az érvek retorikaelméleti besorolásától és az elokúció antik példaképeitől nagyrészt függetlenül, azokra kevés teoretikus figyelmet fordítva, inkább a gyakorlatban kialakult érvelési szokásokat, konvenciókat, legitimként elfogadott tételeket és eljárásokat követve, szokásszerű megfogalmazási és szemléltetési panelekhez nyúlva dolgoztak. A műfaj történeti hagyomány egy-egy pontján állva, a hagyomány előzetes történéseit olvasva, interpretálva, megelőző művek befogadása által formált kompetenciák birtokában kapcsolódtak már körvonalazódott diskurzustípusokhoz.³⁹

A közkeletű igazságok sulykolását ilyesformán részben a professzionalisták reflektálatlan szakmai közkincsének eszközeivel elvégző retorika többszörösen is kötődik a Valla által megnövelt fontosságú *consuetudó*hoz. Egyik kötődése reflektált: az, amely nem az apodeiktikus igazságokkal, hanem a szélesen elterülő *consuetudo*-alföld véleményigazságaival való érvelésre figyelmeztet, s ehhez nem szillogizmust, hanem enthümémát kíván meg. Másik kötődése reflektálatlan: hiszen módszertanának *praeceptumai* és auktorkommentáló észrevételei egy szürke tartományban, a professzionalisták saját *consuetudo*-fennsíkján folytatódnak észrevétlenül. (Tarnai Andor ez utóbbinak a középkori verbális aspektusai kapcsán beszélt másodlagos szóbeliségről.⁴⁰)

Hogy ennek a *consuetudo*-fennsíknak a határai jóval túlnyúlnak a retorika fennhatósági területén, azt ugyancsak Tarnai Andor tette világossá, és ezzel az észrevételével – évtizedekkel Struever asszony előtt – lényegében a diszciplínák retorikus tartalmi meghatározottságának kimondásához érkezett. 1971-es, a kritikátörténeti kutatás számára programot adó tanulmányában írta Tarnai: „Mínthogy pedig csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszmetörténetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat, és ezek az élet legkülönbözőbb relációiról gondolkodnak szükségszerűen, fel lehet tételezni, hogy a különböző tudományok s a bennük és általuk kifejtett eszmék története valamiképpen összefüggésben áll egymással, és hogy a tudománytörténeti összkep nem lehet egészen független valamely adott kor művészetének összképétől

³⁹ A retorikai tereppontok nélkül is sűrűn látogatott senki földjéről először: KECSKEMÉTI GÁBOR: *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában.* = *ItK*, 1992, 381–98, 398.

⁴⁰ TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 236–9.

sem.”⁴¹ Egyrészt azt jelentik ezek a szavak, hogy az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek magyarázatára nemcsak az irodalomelmélet régi műfajainak területén belül található gondolatkörök használhatók fel, hanem az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezése és megállapításai is; másrészt viszont arról is szó van, hogy a dolog visszafelé is működik: egy kor ismeretelmélete, filozófiája és teológiája nem is csekély mértékben a kor irodalomelméleti megfigyeléseinek adaptációiból, továbbfejlesztéseiből áll elő. Mindkét irányt igyekszik bejárni a történeti kommunikációelmélet néven kidolgozott és alkalmazásba vett hazai iskola. Mindennek bizony Struever asszonyhoz is – pontosabban Struever csökkentett arányban dekonstruktórködő pályáveihez – sok köze van. És hogy a Lorenzo Valla gondolkodása által kijelölt orientációs pontokhoz is, azt két példával szeretném megvilágítani.

1643 szeptemberében Illésházy Gáspár alumnusa, a báti (Hont vm.) Andreas Fitkowini Johann Hülsemann elnökletével disputált Wittenbergben.⁴² Az embernek Isten előtt való megigazulásáról szóló értekezés – amelynek, az ajánlás aláírása szerint, a respondens a szerzője – első tézise azzal foglalkozik, hogy a megigazulás szó jogi kifejezés: „Vocabulum, justificare, impraesentiarum est forense, et iudiciale, notatque idem quod, hominem peccatorem ac injustum coram Tribunali iudicii divini, condonatis peccatis, et imputata Christi justitia per fidem justum reputare.” A bizonyítás során előkerülnek érvek *ab adjunctis* (a szó ugyanabból a képzetkörből való, mint a *reus, debitum, accusator, testis, tribunal, advocatus, iudex, gratia, absolutio*), *ab oppositis* (a *condemnatio* is jogi terminus), a *synonymis* (a Bibliában előforduló hasonló megnevezések is mind jogi természetűek, például: *non vocari in iudicium, non condemnari, peccata remittere* stb.). A pápások e nyilvánvaló szemantikai kontextussal szemben a szó etimológiájával érvelnek: *justificatio* szerintük annyira mint „per infusionem justitiae facere justum”, s ezzel az *infusio* gyanús, nem mediált aktusát erőltetik, pedig a megigazulás „non sit Physica aliqua mutatio, perperam cum calefactione, et aliis hujusmodi mutationibus comparatur”. Az ehhez a téves teológiai nézethez vezető út az etimologizálás maga: a szó számára más hasonló képzésű szavak, pl. a *sanctificatio* etimológiájának mintájára való jelentés-tulajdonítás. A wittenbergi értekező nagyon súlyos szavakkal jelöl ki érvényesnek egy ezzel tökéletesen ellentétes szemantikai alapelvet: „At, boni Viri, scire incumbit vobis, non tam ex compositione Vocis latina, quam ex usu lingvae sanctae statuendum esse de Vera significatione Vocis justificandi.” A jelentésnek az etimologikus

⁴¹ TARNAI ANDOR: A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása. = *ItK*, 1971, 35–77; UA. = TARNAI ANDOR: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. (Szerk.) Kecskeméti Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004 (Historia Litteraria, 16), 32–87, 37.

⁴² ANDREAS FITKOWINI: *Disputatio theologica, de justificatione hominis peccatoris coram Deo. Quam consensu venerandi D. D. Theologorum Collegii in incluta Wittebergensi Academia praeside viro admodum reverendo, amplissimo, excellentissimo, Dni. JOHANNIS HULSEMANNO, S. S. Theol. D. et Prof. Publ. celeberrimo, p. t. Facultatis Theol. Decano spectatissimo, alumnorum electoralium inspectore gravissimo praefectore ac promotore suo, sanctâ observantia aetatem colendo, placide examini publico submittit*. Wittenberg, 1643 (RMK III, 1612).

elemekből való összegyúrása ugyanis nem örök és univerzálisan érvényes grammatikai regula, Cicero *Verres*-ében például megvan a *justum facere, sanctum facere* szerkezetével és így etimológiájával is formailag mindenben megegyező *lucrum facere*, amelynek jelentésszerkezete mégis gyökeresen különbözik az említettekétől. De még ugyanazon szó jelentése is jelentősen eltérhet más-más kontextusban, így a Bibliában sem ugyanazt jelenti az ige „az Urat megszentelni” (Ézs 8,13) és „az Úr nevét megszentelni” (Mt 6,9) kifejezésben.

Fitkowi értekezése a lehető legtöbbet szív fel magába abból a *consuetudo*-alapú szemantikai elméletből, amelyet a humanizmus korai szemléleti megalapozója, Lorenzo Valla fejtett ki olyan nagy erővel. A humanista erudíció – Vallától nyilván csak sok áttételen át levezethető – nyelv- és szövegvizsgálati hagyománya, a szavak használati értékére, a szituációs konvenciók egyediségére ügyelő elemzés a lutheránus felekezeti világnézet polemikus argumentációjának részeként képes itt hasznosulni. A szemantikának teológiai konzekvenciái nyílnak, a teológiának pedig nyelvészeti előfeltevései mutatkoznak meg, a nyelvet és a dolgot vizsgáló diszciplínák határai elmosódnak, a közölhető tartalmak analízisét és a közlésre szánt mondanandó verbális képviselését nem két független, diszkrét tudomány végzi el.

Ebben a példában a vallai nyelvi deontologizáció tartalmi aspektusa is tetten érhető volt. A következő példában viszont ugyanennek a lutheránus környezetnek a reontologizálás iránti karakteres igénye lesz látható. David Chytraeus nagy hatású retorikai kézikönyvében a retorika fogalmi meghatározásaként a következő definíció olvasható: „*facultas diserte, hoc est, recte, ordine et perspicue de Deo, de virtutibus et aliis rebus bonis dicendi aut scribendi*”.⁴³ A klasszikus antikvitás retorika-meghatározásaiban kétféle hely volt szokásos a jó princípiumának befoglalására: a „*vir bonus dicendi peritus*” az ékesszólás műveléséhez szükséges etikai kívánalmakat hangsúlyozta, az „*ars bene dicendi*” szokásos meghatározása pedig a mesterségbeli erényeket fejezte ki. Nem ismerem Chytraeus előtt olyan szöveget, amely a „*de bonis dicendi*” kritériumát már a definícióba emelve ily nyomatékkal hangsúlyozná, mind a tárgyi szabatoságnak, mind a tartalom erkölcsi feddhetetlenségének a kívánalmát adva. Ez a definíció egészen más csillagzat alatt született, mint Valla felfogása, amelyből az következik, hogy a jóság csak a beszédben van jelen, kizárólag annak a tulajdonsága. Chytraeusnál a jóság bizony az ontológiai kijelentések, megállapítások egy preformált csoportjára minden verbális aktustól függetlenül, nyelvi létmódjukra való tekintet nélkül, örökérvényűen jellemző. A tartalmi helyesség ilyen szoros útjára vezérelve még nem járt azelőtt a retorikaelmélet; mindez nyilvánvalóan elméleti konzekvenciája a XVI. században a retorikai mű-

⁴³ DAVID CHYTRAEUS: *Praecepta rhetoricae inventionis, Oratio in funere Henrici Ducis Megaloburgensis, Oratio de oppido Suerino, Oratio de urbe Rostochio – Vorschriften der Rhetorik, Rede zum Begräbnis Herzog Heinrich V., Rede über die Stadt Schwerin, Rede über die Stadt Rostock* (1556). (Einleitung, Text und Übersetzung) Nikolaus Thurn, Friedemann Drews, Katharina Graupe, Anja Lieske. Rostock, Universität Rostock, 2000 (Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft, 3), 12.

nemelméletbe bevezetett negyedik *genus*, a *genus didascalicum*, valamint a *docere* előtérbe került követelménye gyakorlati érvényesülésének. Ahhoz azonban, hogy észrevegyük, Chytraeus milyen szorosán tételezi az igazság megfelelés-elméletét és a jelentés referenciális elméletét, ahhoz arra a látószögre is szükségünk van, amelyet Valla elméleti belátásai képesek biztosítani.

A constantinusi adománylevél cáfolata közben Vallának többek között sárkánytani ismereteiről is számot kellett adnia. Ha a régmúlt leprás fertőzést lehelő, lomha sárkánya mély barlangban lakik, a legegyszerűbb megoldás befalazni oda és nem venni róla tudomást. Mozgékonyabb sárkányokat viszont repülésre kell bízni és így szabadulni meg tőlük.

Struever professzorasszony életműve kettős kísérlet: hol a befalazott barlangok felnyitása, hol a szárnyaló sárkányok befogása foglalkoztatta.

Múlt és jelen egymást glosszázza Struever életművének túlnyomó többségében, téren és időn át folyik a kutatás, a vizsgálat, dolgozik a munkaközösség, évszázadok távlatából kérdeznak és felelnek a kivallatott szakértők, gyakran úgy, hogy a válasz előbb megvan, mint a kérdés, amelyre az a megoldást adja. Ennek az időtlen együttműködésnek a prezentista szövőségén a XXI. század elején már együtt dolgoznak a hajdani vitapartnerek: Hayden V. White épp arról írt esszét a Struever Johns Hopkins Egyetemen töltött több évtizedes tanári pályáját ünneplő kötetbe,⁴⁴ hogyan képezi részét a *comparare* kívánalma, a történész saját koráról tanúskodó észrevétel a történeti gyakorlatnak.

Úgy tűnik azonban, hogy a retorika által preformált diszciplináris tartalmak elgondolásával egy másik Struever asszony is munkában van, akinek történeti érdeklődése és látásmódja más mintázatokot tesz kirajzolhatóvá. A történeti kommunikációelmélet *neki* sokat köszönhet: végtére is a retorikatörténet helyét az eszmetörténet egészében kereső felvetése⁴⁵ az egyik legfontosabb ösztönzője volt az elmélet hazai kifejtésének.⁴⁶ És nem lehet nem észrevennünk: a diskurzuselemzés rendkívül nagy hatású kézikönyvében Struever professzorasszony volt az, aki a történeti diskurzuselemzés proponálásával valami hasonlót kezdeményezett.⁴⁷ Az eredmények beérőben vannak világszerte a retorikai eszmetörténet megművelt földjein.⁴⁸

⁴⁴ *Perspectives on Early Modern and Modern Intellectual History: Essays in Honor of Nancy S. Struever*. (Eds.) Joseph Marino, Melinda Schlitt, Rochester N. Y., University of Rochester Press, 2000.

⁴⁵ NANCY S. STRUEVER: Rhetoric and Medicine in Descartes' Passions de l'âme: The Issue of Intervention. = *Renaissance-Rhetoric – Renaissance Rhetoric*. (Hrsg.) Heinrich Franz Plett, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 196–212, 211.

⁴⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 34.

⁴⁷ NANCY S. STRUEVER: Historical Discourse. = *Handbook of Discourse Analysis, I, Disciplines of Discourse; II, Dimensions of Discourse; III, Discourse and Dialogue; IV, Discourse Analysis in Society*. (Ed.) Teun A. van Dijk, London, Academic, 1985, I, 249–71.

⁴⁸ WERNER ENNINGER: Zu Möglichkeiten und Grenzen historischer Diskursanalyse: Der Fall der Zweiten Züricher Disputation 1523. = *Zeitschrift für Germanistik*, 11(1990)/2, 133–46.